

Др ЖИВКО АВРАМОВСКИ: ТРЕБИ РАЈХ И БОРСКИ РУДНИК

(Бор 1975, стр. 300)

Од свог постојања Борски рудник је био предмет интересовања страног капитала. У његовој прошлости бележи се да је у почетку био у власништву Француске компаније Борских рудника све до првог светског рата. Тада тренутно надмоћност Централних сила Немачка је хтела да искористи и да трајније стекне позиције за експлоатацију рудника. Међутим, каснији исход наведеног рата лишио је Немачку шансе и да има неког удела у експлоатацији рудника. Али иако поражена у војном и политичком погледу, она не престаје да се интересује за Борски рудник. Једно време и покушаји истраживачки на терену који се граничи са француском концесијом „Свети Борђе“ нису дали очекиване резултате.

У немачкој индустрији наоружања, потенцираног од 1933. године доласком Националсоцијалистичке партије на власт, бакар је био јако тражена сировина. Због тога је она настајала да обезбеди прилив бакра из Југославије на тај начин што би за њега вршила испоруку наоружања. Други светски рат чини прекретницу у том погледу, јер ће нацистичка Немачка силом постати једини корисник бакра из Бора и вршити његову експлоатацију све до свршетка тога рата, тј. до пораза сила Осовине.

Из овог кратког прегледа питања које је обрадио аутор у наведеној књизи може да се види неодољиви притисак Немачке да по сваку цену користи борски бакар. Та њена настојања су предмет ове књиге, чија се композиција састоји, поред предговора, из увода, три главе, табеларних прегледа свих фаза производње од екстракције руде до електролизе бакра и прилога.

У уводном делу књиге (стр. 9—14), *Немачки интерес за Бор пре 1933. године*, приказано је настојање Немачке да присвоји Борски рудник за време првог

светског рата, као и покушај да врши истраживања на територији источне Србије. Упоредно с тим она чини покушаје да откупи неке приватне концесије.

Глава I (15—48), *Немачка настојања за добијање већих количина бакра у замену за испоруке наоружања*.

Од 1933. године, када је Националсоцијалистичка партија дошла на власт у Немачкој, њено интересовање за Борски рудник постаје још интензивније. То живље интересовање је сада потенцирано и потребом за обојеним металима, неопходним за извршавање програма наоружања нацистичке Немачке, која је спремала реванш за пораз у првом светском рату. Од тада у погледу наоружања нацистичка Немачка корача крупним корацима напред. На томе плану долази и до потписивања тајног протокола са југословенском владом 5. јула 1939. године, који због нових политичких момената није могао да буде реализован.

Нацистичка Немачка је била јако заинтересована за увоз обојених метала из Југославије, за које би она испоручивала авионе, артиљеријска оруђа и друго наоружање. Све до октобра 1939. године вођени су разговори о трговини у сенци тајног протокола од 5. јула 1939. године. Тада је било на помолу склапање новог споразума, под називом Поверљиви протокол од 5. октобра 1939. године, тзв. „Ландфридов протокол“ који је ишао ван клириншког споразума. По овом протоколу нацистичка Немачка узима обавезу око испоруке авиона и артиљеријских оруђа Југославији, а ова за узврат испоруку обојених метала и других индустријских сировина Немачкој. Наведени протокол садржи и обостране услове за уговорену испоруку (31—34).

Овај Поверљиви протокол није остао незапажен код влада Француске и Енглеске. Оне су пре-

ко својих посланика уложиле протест код југословенске владе у Београду.

Овде истичемо да аутор не само што износи податке о испоруци одређене врсте робе између заинтересованих држава већ се упушта и у историју њихових међусобних односа. Наравно, то текст чини знатно занимљивијим за читаоца.

Имајући у виду тадашњи положај Југославије, нацистичка Немачка била је чврсто убеђена да је она од ње зависна. Из таквог мишљења произлазио је и однос Немачке према закљученом протоколу. Настаје извесно њено узтезање од испоруке наоружања Југославији. Већ у првим корацима таквог става нацистичке Немачке Југославија чини нове тезе за добијање авиона од Италије. Ово је отрезнило немачке политичаре, па су пожурили са разменом робе на основу постојећег протокола. На другој страни Југославија води преговоре и с Француском да јој испоручује бакар.

Нацистичка Немачка није могла мирно да посматра југословенске иницијативе за преговоре с Италијом и Француском. Она покушава да их гуши на тај начин што нуди нове разговоре југословенској влади, који су и завршени 12. маја 1940. године. Овом приликом акценат је стављен на испоруку бакра и олова, као и оловног концентрата нацистичкој Немачкој. Наведене кризне ситуације у реализовању постојећих у већини случајева тајних протокола између нацистичке Немачке и Југославије резултат су настојања ове прве да приволи југословенску владу на бржу испоруку уговорене робе и индустријских сировина.

Глава II (48—146), *Присвајање Борског рудника од стране Немачке.*

Војном окупацијом Француске, средњом 1940. године, Немачка је била у могућности да, насупрот међународном праву, диктира француским властима услове

за откуп акција. У прво време томе се јако супротстављала Петенова влада, али је касније попустила и послови су почели да теку у корист Немачке, пошто је одређена висина цене акција.

Немачки генерални конзул у Београду Франц Нојхаузен водио је преговоре са представницима Француске компаније Борских рудника испред конзорцијума немачких фирми који тада није још постојао, већ је касније оформљен. Вредност Француске компаније Борских рудника 30. јуна 1940. године износила је... „60 000 000 француских франака подељених у 600 000 акција номиналне вредности по 100 франака“ (70).

После преговора немачких фирми о учешћу у експлоатацији Борског рудника 4. фебруара 1941. године Ф. Нојхаузен је у Паризу потписао уговор о откупу акција Борског рудника. Од овог времена знатно је повећано интересовање немачких фирми за Борски рудник. Две њихове компаније су стално радиле на процени резерви руде у руднику.

Уследили су преговори конзорцијума и државних органа о цени акција и државним субвенцијама. На те преговоре битно су утицали мартовски догађаји у Југославији, као што је касније утицао народни устанак на експлоатацијиву руке. Ипак, чланови немачког конзорцијума: Мансфелд, Пројсаг и Југомонтан хитно су дошли у Бор и почели да раде на обнови погона који су били порушени у априлском рату. Упоредо је ишла и подела акција између чланова немачког конзорцијума. До 31. XII 1942. године било је откупљено 490 685 акција Борског рудника, од укупно 600 000, колико их је било.

Откуп акција Борског рудника настављен је у 1943. години, када је откупљено само њих 273. Године 1944. откупљено је свега 210 акција, па је тако до краја 1944. у руке немачког конзорцијума прешло укупно 491 168 акција, што у процентима износи 81,86% укупног броја акција.

Што се тиче откупа акција од швајцарских власника, ту није постигнут жељени успех. Овом приликом Немачка није хтела да откупљује акције швајцарским францима, већ специјалним немачким маркама.

Глава III (147—244), *Ангажовање чланова конзорцијума у експлоатацији Борског рудника у току рата (1941—1944)*.

У априлском рату 1941. године са немачким окупаторским јединицама у Југославију су дошле и њихове специјалне техничке јединице, у циљу преузимања привредних објеката и њихове заштите од диверзантских акција. Био је то 13. технички батаљон, којим је командовао пуковник Вендт. Овај батаљон је подељен у два дела, од којих један, група „Севе-розапад“, добија задатке да штити Борски рудник. Ова група улази у Бор 14. априла 1941. године, заједно са војноокупационим снагама.

Сва настојања немачког окупатора да спречи диверзантске акције и саботаже у Борском руднику била су узалудна. Нашли су порушене погоне и рударска окна. Били су оштећени рудник, електрична централа, флотација и топионица, а главни магацин спаљен. Овде нам аутор даје податке да је акцијама саботаже руководио један капетан бивше југословенске војске. Вероватно због недостатка извора, аутор није посветио више пажње извођењу ових диверзантских акција, што би било свакако од интереса.

До почетка лета 1941. године вршене су убрзане припреме за оспособљавање рудника за експлоатацију. После 22. јуна те су припреме знатно отежане. Установичке акције су приморале немачког окупатора да успори припреме за експлоатацију Борског рудника и појача његову војну посаду. Тако је рушењем мостова на пределу Зајечар—Прахово и Београд—Ниш рудник Бор био одсечен од свих железничких саобраћајница. Поред осталог, то је успорило и снабдевање Борског рудника животним намирницама.

Све је то утицало да експлоатација Борског рудника почне тек 28. октобра 1941. године, и тај дан се узима као званичан почетак производње.

Обнова порушеног рудника (први ступањ до августа, а други до јануара 1942. године) и постројења одвијала се по предвиђеним фазама или ступњевима. Како се ужурбано радило на томе плану Немачка је успела да у 1941. години изведе из Бора 2 362 тоне чистог бакра, поред заплећене резерве која је била на складишту. У другом ступњу било је планирано да се произведе 40 000 тона блистер бакра годишње, односно 3 500 тона сваког месеца. И поред нешто повољније војно-политичке ситуације у 1942. години предвиђен план у другом ступњу није остварен. Поред осталог, разлог за то је био и то што није на време пуштено у рад више постројења, а потом и недостатак радне снаге. Због тога је осетно долазило до снижења производње по месецима за 1942. годину.

Према ставу чланова конзорцијума Бор, финансирање I и II ступња изградње наметнуто је квислиншкој влади генерала Милана Недића. Ово је учињено због тога што је Србија као правни наследник сматрана одговорном за штету која је причињена рушењем Борског рудника. Аутор наводи податке да је Недићева влада на те трошкове дала 25 милиона RM, а по другим подацима преко 27 милиона RM, иако је учињена штета била знатно мања.

Трећи ступањ изградње Борског рудника обухватао је реновирање старих и подизање нових постројења код Костолаца, у укупној вредности од 30 500 RM. На тај начин би се повећала производња на 60 000 тона бакра годишње. Паралелно са овим рабањено је на изградњи железничке пруге Бор—Костолац.

Без обзира на све планове, производња руде у 1943. години почела је нагло да опада. То се објашњавало недостатком бушилица које су добијене средином године. Застоју производње доста

су допринеле и елементарне непогоде, као што је била велика суша. Ипак, свему томе су највише допринели организовани напади јединица Народноослободилачке војске Југославије на руднике угља.

Немачкој индустрији наоружања биле су потребне све веће количине руде бакра. Она чини снажне покушаје да се тим потребама и удовољи, али наилази на велике тешкоће. Оне се састоје у недостатку угља за електране и, с друге стране, у учесталим акцијама НОВ Југославије чиме је успорен транспорт руде. Осетан је и недостатак радне снаге. Све су ове пропратне појаве биле присутне још од 1941. године, али су у 1944. години достигле кулминацију.

Наведене околности битно су утицале да се у септембру 1944. године обустави производња у Борском руднику. Томе су свакако допринели и војно-политичка ситуација у то време, као и јачање НОВ Југославије, која је задавала снажне ударце немачком окупатору. Најзад је дошло и до повлачења немачког окупатора из Бора. Одвукли су четрдесет и два вагона машина и другог материјала. Делови рударске чете су извршили више оштећења и 3. октобра 1944. године напустили су Бор, у који су ушле јединице НОВ Југославије. То је био крај немачкој експлоатацији Борског рудника.

Поред осталог, вредност ове књиге чине и приложене табеле. Укупно их има двадесет и седам (247—273). Из тих табела види се производња руде за 1941—1944. годину, затим производња концентрата за 1942—1944. годину, па производња агломерата за 1942—1944, производња цементног муља за 1941—1944, производња бакренца 1941—1944, рад конвертора 1942—1944, производња анода децембар 1942 — август 1944. године, производња електролитног бакра 1942—1944 (у тонама). Посебна табела садржи рад цијанизације из које се види колико је прерађено кварцног песка у тона-

ма, колико грама злата садржи једна тона, па укупан садржај злата у грамима, проценат искоришћености и садржај злата у концентрату израчунат у грамима.

Занимљиве су табеле о ангажованој радној снази за 1941—1944. годину, као и о отпреми производње у Немачку 1941—1944. године израчунато у тонама. У посебној табели приказана је укупна производња по врстама од којих има њих девет, за 1941—1944. годину израчунато у тонама.

На крају књиге (277—297) дато је пет прилога, и то: резултати анализе бакра из 1929. године; главни уговор о откупу акција од Француске компаније Борских рудника; уговор о извршењу главног уговора; уговор између Великог немачког Рајха и конзорцијума „Бор а. д.“; Статут Акционарског друштва Бор рудници бакра и топioniца.

Уз текст књига садржи 21 факсимил докумената и 28. фотографија појединих постројења Борског рудника и зграда, што текст чини уверљивијим за читаоца.

Књига је писана на основу докумената прве врсте немачке провенијенце, уз консултовање и друге архивске грађе у мери колико је то било потребно. Уз то ваља рећи да је она писана сувише стручно, са навођењем бројки и података, као и именима личности и заинтересованих фирми за експлоатацију Борског рудника. То је дато све прегледно и јасно да све више буди интересовање читаоца. Поред тога, аутор понегде у тексту даје и историјат развоја догађаја, што текст са бројним подацима чини занимљивијим. Ж. Аврамовски успешно води мисао од почетка интересовања немачког Рајха за Борски рудник, па до њене реализације, тј. његове експлоатације, тока те експлоатације и, коначно, напуштања рудника 1944. године после војног пораза Немачке и сила Осовине.

Књига обилује цифарским подацима о дневним, седмичним, месечним и годишњим резултати-

ма производње руде. Из разумљивих разлога, приказивач није у могућности да све то унесе у текст, већ само да укаже на њих.

Писана искусном руком стручњака, ова књига може да послужи за пример приликом обраде других сличних или истих привредних објеката које је експлоатисао немачки или неки други окупатор. Не само да је отворена

могућност новом изучавању сличне економске проблематике већ се у методолошком погледу указује на пут којим и како треба да се иде. За економску историју другог светског рата књига може да послужи као драгоцен извор података, који су зналачки преточени из докумената и обрабени.

Слободан Д. Милошевић

Др НИКОЛА ПОПОВИЋ: ОДНОСИ СРБИЈЕ И РУСИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

(ИСИ и Народна књига, Београд, 1978, стр. 510)

У предговору аутор истиче велику комплексност, садржајност и обиље предмета из односа у сложеном историјском периоду између једне мале државе која је веома значајна због свог геополитичког положаја и остварења главног ратног циља и Русије која Србији представља великог савезника велике војне и политичке моћи, којој је политика према Србији само једна од карика у њеном спољнополитичком ланцу. Поповић је дао оцену коришћене литературе и грабе, како објављене тако и необјављене.

У уводу (9—40) аутор говори о стварању Тројног савеза и Тројног споразума (антанте), те подвлачи да је Балканско полуострво заузимало истакнуто место у стратегији великих сила крајем XIX и почетком XX века. Приказао је положај Русије после руско-јапанског рата и револуције 1905—1907. При томе се констатује пријатељство Русије са балканским државама перспективно, јер она тиме следи закономерни и логички развитак тих народа, али не без противуречности. Посебно се прати држање Русије према Србији у време балканских ратова и пред сарајевски атентат. Затим се разматрају ратни циљеви Србије и Русије. Док су циљеви Србије постављени у нишкој декларацији 7. XII 1914, руски се мењају после октобарске револуције. Указује се да се западни

свет плашио да Јужни Словени не постану продужена рука руског империјализма. Сматра се да је ратни циљ Србије кондензовао у себи тежње Јужних Словена за што бољом самоодбраном и преуређење југоисточне Европе по савезничком укусу.

„Србија и Русија у рату 1914—1915“ предмет је прве главе (43—111). Ту се најпре описује држање Русије и Србије у јулској кризи и констатује да је Русија од почетка јулске кризе 1914. штитила Србију од напада аустро-угарске и немачке штампе и дипломатије, истичући да ће и оружаном бранити суверенитет и интегритет Србије. Детаљно се говори о држању Србије и Русије према ултиматуму Србије, при чему је Русија јавно и званично порицала оптужбе званичне и незваничне Аустро-Угарске и Немачке да је Србија крива за атентат. Русија је сматрала да ултиматум Аустро-Угарске Србији нарушава суверенитет и достојанство самосталне државе, па је одговор српске владе на ултиматум позитивно оценила.

Свестрано и садржајно је обрађен притисак Русије на Србију да пређе у офанзиву. У означеном периоду није дошло до офанзиве српске војске на првом месту из војно-стратешких разлога, којих су били свесни и они који су тражили да се отпочне са офанзивом. На остајање српске